

ISSN 1999-4214

ЕУАЗИЯ ГУМАНИТАРЛЫҚ ИНСТИТУТЫНЫҢ

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

ЕВРАЗИЙСКОГО
ГУМАНИТАРНОГО
ИНСТИТУТА

BULLETIN

OF THE EURASIAN HUMANITIES
INSTITUTE

ФИЛОЛОГИЯ сериясы
Серия ФИЛОЛОГИЯ
PHILOLOGY Series

№ 1/2022

Жылына 4 рет шығады
2001 ж. шыға бастаған

Выходит 4 раза в год
Начал издаваться с 2001 г.

Published 4 times a year
Began to be published in 2001

Нұр-Сұлтан, 2022

Нур-Султан, 2022

Nur-Sultan, 2022

Бас редакторы **Дауренбекова Л.Н.**
*филология ғылымдарының кандидаты, доцент Еуразия гуманитарлық институты,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан*

Жауапты редактор **Алимбаев А.Е.**
*Философия докторы (PhD), доцент Еуразия гуманитарлық институты, Нұр-Сұлтан,
Қазақстан*

Редакция алқасы

Аймұхамбет Ж.Ә.	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Ақтаева К.	ф.ғ.д., проф., А. Мицкевич атынд. Польша университеті, Познань, Польша.
Әбсадық А.А.	ф.ғ.д., проф., А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Бредихин С.Н.	ф.ғ.д., проф., Солтүстік Кавказ федералды университеті, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	ф.ғ.к., доцент Ә. Бөкейхан атындағы университеті, Семей Қазақстан
Ермекова Т.Н.	ф.ғ.д., проф., Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
Есиркепова К.Қ.	ф.ғ.к., қауымдас. проф А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Жүсіпов Н.Қ.	ф.ғ.д., проф. Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан
Курбанова М.М.	ф.ғ.д., проф., Алишер Навои атынд. Ташкент мемлекеттік өзбек тілі мен әдебиеті университеті, Ташкент, Өзбекстан
Қамзабек Д.	ф.ғ.д., проф. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Құрысжан Л.Ә.	ф.ғ.д., проф., Ханкук шетелдік университеті, Сеул, Оңтүстік Корея
Онер М.	ф.ғ.д., проф., Эгей университеті, Измир, Туркия
Пименова М.В.	ф.ғ.д., профессор Шет ел тілдері институты, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	ф.ғ.д., проф., Казан федералды университеті, Казан, Татарстан, РФ

Редакцияның мекенжайы: 010009, Нұр-Сұлтан қ., Жұмабаев даңғ., 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; E-mail: eagi.vestnik@gmail.com, Сайт: ojs.egi.kz

Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы. ФИЛОЛОГИЯ сериясы

Меншіктенуші: «Еуразия гуманитарлық институты»

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі Ақпарат комитетінде қайта есепке қойылды.

Тіркеу № KZ92VPY00046970 17.03.2022

Басуға 25.03.2022ж. қол қойылды. Пішімі 60*84 1\8. Қағаз офсеттік Көлемі. БТ.

Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Татсырыс № 88

«Ақтаев У.Е.» баспасында басылып шықты

Главный редактор **Дауренбекова Л.Н.**
Кандидат филологических наук, доцент Евразийского гуманитарного института,
Нур-Султан, Казахстан

Ответственный редактор **Алимбаев А.Е.**
Доктор философии (PhD), доцент Евразийского гуманитарного института, Нур-
Султан, Казахстан

Редакционная коллегия

Аймухамбет Ж.А.	д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
Актаева К.	д.ф.н., проф., университет имени Адама Мицкевича в Познани, Познань, Польша.
Абсадық А.А.	д.ф.н., проф. Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Бредихин С.Н.	д.ф.н., проф., Северо-Кавказский федеральный университет, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	к.ф.н., доцент университет имени А. Бокейхана, Семей, Казахстан
Ермекова Т.Н.	д.ф.н., проф., КазНацЖенПУ, Алматы, Казахстан
Есиркепова К.К.	д.ф.н., проф. Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Жусипов Н.К.	д.ф.н., проф., Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан
Курбанова М.М.	д.ф.н., проф., Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы им. Алишера Навои, Ташкент, Узбекистан
Камзабек Д.	д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
Курысжан Л.А.	д.ф.н., проф., Университет иностранных языков Ханкук, Сеул, Южная Корея
Онер М.	д.ф.н., проф., Эгейский университет, Измир, Турция
Пименова М.В.	д.ф.н., проф., Институт иностранных языков, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	д.ф.н., проф., Казанский федеральный университет, Казань, Татарстан, РФ

Адрес редакции: 010009, г. Нур-Султан., пр. Жумабаева, 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; E-mail: eagi.vestnik@gmail.com, Сайт: ojs.egi.kz

Вестник Евразийского гуманитарного института. Серия ФИЛОЛОГИЯ
Собственник: «Евразийский гуманитарный институт».

Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан Комитет информации постановлено на
переучет № KZ92VPY00046970 17.03.2022

Подписано в печать 25.03.2022ж. Формат 60*84 1\8. Бум. Типогр.

Тираж 200. Цена согласовано. Заказ № 88

Напечатано в издательстве «У.Е. Актаева»

Chief Editor **Daurenbekova L.N.**
*Candidate of Philological Science, Associate Professor of the Eurasian Humanities
Institute, Nur-Sultan, Kazakhstan*

Editor-in-Chief **Alimbayev A.E.**
*Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor of the Eurasian Humanities Institute,
Nur-Sultan, Kazakhstan*

Editorial Board

Aimuhambet Zh.A.	D.Ph.Sc., Professor, L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Aktayeva K.	D.Ph.Sc., Professor, Poznan Adam Mitskevich University, Poznan, Poland
Absadyk A.A.	D.Ph.Sc., Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
Bredikhin S.N.	D.Ph.Sc., Professor, North-Caucasus Federal University, Stavropol, RF
Гайнуллина Ф.А.	C.Ph.Sc., Associate Professor Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan
Yermekova T.N.	D.Ph.Sc., Professor, Kaz. National Women's Pedagogical University. Almaty, Kazakhstan
Yesirkepova K.K.	D.Ph.Sc., Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
Zhusipov N.K.	D.Ph.Sc., Professor, Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan
Kurbanova M.M.	D.Ph.Sc., Professor, Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoiy, Tashkent, Uzbekistan
Kamzabek D.	D.Ph.Sc., Professor, L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Kartayeva A.M.	D.Ph.Sc., Professor, East Kazakhstan University named after S. Amanzholov, Oskemen, Republic of Kazakhstan
Kuryszhn L.A.	D.Ph.Sc., Professor, Hankulc University of Foreign Languages, Seul, South Korea
Oner M.	D.Ph.Sc., Professor, Aegean University, Izmir, Turkey
Pimenova M.V.	D.Ph.Sc., Professor, Foreign Languages Institute, St-Petersburg, RF
Seifullina F.S.	D.Ph.Sc., Professor, Kazan Federal University, Kazan, Tatarstan, RF

*Editorial address: 010009, Nur-Sultan., 4, Prospect Zhumabayev
Tel/Fax: (7172) 561 933; E-mail: eagi.vestnik@gmail.com, Caïm: ojs.egi.kz*

Bulletin of the Eurasian Humanities Institute. Series -PHILOLOGY

Owner: «Eurasian Humanities Institute».

The Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan Information Committee decided to re-register No. KZ92VPY00046970 17.03.2022

Signed for printing 25.03.2022 Format 60 * 84 1 \ 8. Paper. Printing house

Circulation 200. Price agreed. Order No. 88

Printed in the publishing house of «U.E. Aktaev»

МАЗМҰНЫ-СОДЕРЖАНИЕ-CONTENTS

ТІЛ БІЛІМІ – ЯЗЫКОЗНАНИЕ – LINGUISTICS

AMANGAZYKYZY M.,	MODELS OF WORLD CAPITALS IN THE PROSE OF THE	
SAYFULINA F.S.	XXIst CENTURY	6
БАЙТЕЛИЕВА Ж.Д.	ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТІЛДІК КОНТАКТІЛЕР: КӨПТІЛДІ	
	МЕҢГЕРГЕН ЖАСТАР ТІЛІ.....	12
ДОСМАЙЛОВА А.Н.	ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫҚ ДЕФИНИЦИЯНЫҢ ЛОГИКАЛЫҚ-	
	КОГНИТИВТІК СИПАТЫ.....	21
ОСПАНОВА Ж.Т.	ОСОБЕННОСТИ КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИИ СОЦИАЛЬНОГО	
	ПРОСТРАНСТВА В НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКЕ В ПЕРИОД	
	ПАНДЕМИИ COVID-19.....	31

ӘДЕБИЕТТАНУ – ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ – LITERATURE STUDIES

ABDUOVA B.S.,	BLUE WOLF AS TOTEM AND IDEAL-ARTISTIC SPIRIT IN	
ASANOVA U.O.,	THE SPIRITUAL WORLD OF THE KAZAKH PEOPLE.....	39
ASHENOVA A.T.		
АДАЕВА Е.С.,	КӨРКЕМ МӘТІНДЕГІ КОНЦЕПТІЛІК ӨРІС (Мұхтар	
СУЛТАНОВА А.	Мағауиннің «Қыпшақ аруы» романы негізінде).....	49
ЖУМСАКБАЕВ А.Т.,	ЗАРОЖДЕНИЕ КАЗАХСКОГО ТЕАТРА И ПРОБЛЕМЫ	
НУРГАЛИ К.Р.	РАЗВИТИЯ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ДРАМАТУРГИИ.....	61
БАЙТАНАСОВА Қ.М.,	ҚҰС КИЕСІ: ҮКІНІҢ ӘЛЕМ ФОЛЬКЛОРЫНДАҒЫ ОРНЫ....	73
ТӘЛЕН Ә.М.		
ОМАРОВА С.М.	ТҮРКІ ХАЛЫҚТАР ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ДИДАКТИКАЛЫҚ	
	САРЫН.....	84

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАР ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ДИДАКТИКАЛЫҚ САРЫН

Аңдатпа. Мақалада түркі халықтар әдебиетінің ұлы ойшылдары Н. Ганжауи, Ө.Науаи, А.Құнанбайұлының шығармаларындағы дидактикалық сарындар қарастырылған. Ақындардың оқуға, жан-жақты білім алу және ақыл-ойды дамыту, адамгершілік қасиеттерді бойға сіңіру мәселелері салыстырыла отырып, талданады. Қоғамды жас ұрпақты еңбексүйгіштік, гуманизм, отансүйгіштік, мейірімділік, шыншылдық, әділдік, адалдық сияқты адамгершілік қасиеттермен тәрбиелеуге бағытталған ғибратты ғазалдары, философиялық ойлары айқындалады. Дидактикалық жанрға жататын ғылыми, философиялық, моральдық, діни идеяларды және уағыз, ғибрат ойларды білдіретін шығармаларда көркем сурет пен бейнелеуден гөрі байлам, пікір, тұжырым, өсиет, уағыз, насихат басым болатындығына назар аударылады. Сондай-ақ, азірбайжан, өзбек халқының мемлекет қайраткері, әрі кемеңгер ойшылдары Н.Ганжауи мен Ө.Науаиді қазақ поэзиясының шыңы, данышпан ақын Абай Құнанбаев өзіне ұстаз ретінде танып, олардың інжу-маржандарынан рухани нәр алғандығы айтылады. Қазақ әдебиетінде Абайдың «Қарасөздері» мен поэмалары шығыстық дидактикалық шығармалардың дәстүрлі жалғасы екендігі мысалдармен дәлелденеді.

Түйін сөздер: отансүйгіштік, мейірімділік, мейірімділік, шыншылдық, әділеттілік, адалдық, дидактикалық сарын, поэзия.

Кіріспе. V-VIII ғасырдың өзінде-ақ тасқа қашалып жазылған жазуларымен белгілі болған түркі халықтарының әдебиеті де, мәдениеті де ертеден дамығандығын айғақтайды. Орта Азия жерінде мекендеген түркі халықтары шығармаларының мәні мен мазмұнынан саналы адам болу, надандықтан қашу, ел қорғау, ел болу сияқты ортақ сарындарды байқаймыз.

V-VIII ғасырды қамтитын Орхон-Енисей жазба ескерткіштері, XII ғасыр туындылары Ахмет Йүгнекидің «Ақиқат сыйы», Ахмет Иасауидің «Диуани хикмет», XIV ғасырға жататын «Оғызнама», X-XVII ғасырдың туындысы Махмұт Қашқаридың «Диуани лұғат ат түрк» сөздігінде әдебиеттің дидактикалық жанрына жатқызамыз. «Дидактикалық әдебиет (грек. *didaktikos* – үйретуші, оқытушы) – ғылыми философиялық, моральдық, діни идеяларды, уағыз, ғибрат ойларды білдіретін шығармалар [1]. Дидактикалық әдебиетте көркем бейнелеуден гөрі байламға пікір мен тұжырымға, ой мен идеяны әсерлі жеткізуге ерекше мән береді.

Ертедегі дидактикалық шығармаларда оқырмандарға жақсылықты насихаттау, ғибрат, өсиет айту, діни уағыздар айту арқылы ой салу идеялары аңғарылады. Дидактикалық шығармаларда адам бойындағы кішіпейілділік, имандылық, адамгершілік қасиеттер талданып, оған қарама-қарсы мақтаншақтық, бейшаралық, надандықтың зиянды жақтары талданады.

Көне шығыс әдебиетінде де дидактика жанры ертеден қалыптасқан деуге болады. Шығыс жұлдыздары: Омар һаям рубайлары, Сағди, Жәми, Руми, Низами, Фирдоуси, Науаи дастандарының ой-тұжырымдарынан кейінгі ұрпақтың сана-сезіміне әсер ететін гуманистік идеяларды байқауға болады. Олардың ғибратты шығармаларының танымдық, тәрбиелік маңызы зор. Бір-біріне шығармашылық тұрғыда әсер еткен, түркі жұрты ойшылдарының мақсаты бір, идеялары үндес.

Қазақтың белгілі ақыны Абай Құнанбайұлы Семейдегі Ахмет-Риза медресесінде оқып

жүргенде шығыс ақындарының шығармашылығына ден қойған. 14 жастағы Абай Фзули, Шәмси, Сәйхали, Науаи, Сағди, Фирдауси, Хожа Хафиз сияқты ұлы тұлғаларға арнап өлеңде шығарады. Ол өлеңінен жас Абайдың оларды үлгі тұтқаны, оларға еліктегені байқалады. «Абай алғаш ақындыққа бой ұрған кезінен бастап, Шығыс ақындарының өлең – жырларын көп қызықтағаны, кейінірек өнерде тың жаңа өріс іздеген тұсында орыс классиктерінің, Еуропа ақындарының да шығармаларынан мол әсер алғаны талассыз» [2].

Жасынан өлеңге әуес Абай өз шығармашылығында өмір сүрген дәуірінің бейнесін ашып береді. Әрбір шығармасында саналы қоғам қалыптастыру үшін, адамның өзін-өзі тәрбиелеу қажеттілігі, адамгершілік қасиеттерді бойға сіңіру жолдарын көрсетіп береді. Ал, Абай үлгі тұтқан Әлішер Науаи 1441-1501 жылдары өмір сүрген өзбек халқының ұлы ақыны. «Науаи есімі әлемдік әдебиет пен мәдениет тарихында Гомер мен Данте, Рудаки мен Фирдауси, Низами мен Шота Рустафели, Сағди мен Жәми, Шекспир мен Бальзак, Пушкин мен Толстой сияқты ұлы сөз зергерлерінің есімдерімен қатар тұрады» [3, 123]. Ә.Науаи өз шығармаларын парсы тілінде жазған екен. Ақынды әлемге танытқан «Хамса» еңбегі еді. Хамса – бес дастаннан тұрады. Әрбір дастанның астарында адам бойындағы нашар қасиеттер: екіжүзділік, сатқындық, қоғамдағы ұрлық, жағымпаздық т.б. теріс пиғылдар сыналған. Тәрбиелік мәні зор сөздерін оның дидактикалық сарындағы афоризмдерінен, өсиет-кеңестерінен де көре аламыз. «Ә.Науаидың дастандары махаббат тақырыптарымен қатар, достық, табиғат, қоғам, адам мен оның міндеттері туралы философиялық ойлармен көмкерілген. Сонымен бірге, Науаи ғазалдарында қоғамның кері тұстарын, яғни, дін басылардың екіжүзділігін, феодалдардың қатыгездігі мен ашкөздігін, билік басындағылардың халықтың мұң-мұқтажын ойламауын астарлы түрде шебер әшкерелеп жазады» [4, 56].

Өз шығармаларында дидактикалық-философиялық ойды анық беретін белгілі Әзірбайжанның ұлы ақыны – Низами Гәнжауи. Ол 1141 -1209 жылдар аралығында өмір сүрген ойшыл. Жасынан алғыр Низами зеректігінің арқасында ерте жан-жақты білім алып, өзі де өлең жазумен айналысады. Оның атақты Хұсрау-Шырын, «Сырлар қазынасы», «Ләйлі мен Мәжнүн», «Жеті ару», «Ескендір наме» дастандары қандай жағдай болмасын әрбір адам ізгіліктен таймау қажеттілігін баса айтып отырады. Аты аталған түркі халықтары әдебиетінің көрнекті өкілдері Низами Гәнжауи, Әлішер Науаи, Абай Құнанбайұлының ұстанған моральдық принциптері бір-бірін толықтырып отыратынын байқауға болады.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Түркі тілдес халықтарға: қазақтар, қырғыздар, әзірбайжандар, қарақалпақтар, түрікмендер, өзбектер, түріктер, ұйғырлар, башқұрттар, татарлар, т.б. Орта Азияны мекендеген түркі жұрты жатады. Әдет-ғұрпы, салт-дәстүрлері, тарихы бір-біріне ұқсас келетін түркі тілдес халықтардың әдебиеті мен мәдениеті дамып, жекелеген тұлғалары «Түркі халықтары әдебиетін» қалыптастырды. Түркі халықтарының ғана емес, біз қарастырғалы отырған әлем әдебиетінің алтын қорына кірген белгілі ақындар: А. Құнанбайұлы, Н. Ганжауи, Ә. Науаи шығармашылықпен айналысып қана қоймай, ел тағдырына, ел мүддесін қорғау ісіне араласты. Аталған ақындардың шығармашылық байланысы, сабақтастығы туралы қазақ ғалымдарының ғылыми-зерттеу еңбектері бар. Мәселен, жазушы, академик М. Әуезовтің «Әлішер Науаи» зерттеу мақаласында Абай мен Науаи шығармаларын салыстыра келе, «тілдері түсінікті болған соң Низами, Науаи Абайға әсер етті» [5, 78] дейді. «Тілдері түсінікті» дегені, Абай жастайынан парсы тілін, шағатай тілін білгендіктен, шығыс классиктерінің шығармаларымен жете таныс болған. «Шағатай тілі (چغتای – жағатой; ұйғ. چاغاتاي – чағатай; өз. چىغاتوي – chig‘atoy) – бір кездері Орталық Азияда кең таралған, қазір өлі тілге айналған түркі тілі. «Шағатай» сөзі Шағатай ұлысының атынан келіп шыққан. Шағатай хандығы Шыңғыс ханның екінші ұлы Шағатай ханның атымен аталған. Осы тілде сөйлеген көптеген Шағатай түріктері мен татарлар өздерін Шағатайдың ұрпақтарына жатқызған» [6]. Шағатай тілі қолданыста болмағанымен, сол тілдегі көне жазбаларды түсіну үшін тіл ғылымында арнайы зерттеулер жүргізілді. «Орта Азия түркі тілдерінің екінші кезеңін құрайтын Шағатай тілі, шығыс түркі тілдерінің XV-ғасырдан XX-ғасырдың алғашқы жылдарына дейін қолданылған жазба тілі болды. Әлішер

Науаи қайтыс болғаннан кейін, әдетте оның шығармаларын түсіну үшін, Ислам әлемінің түкпір-түкпірінен көптеген сөздіктер жазыла бастады. Шағатай сөздіктері Орта Азия, Иран, Үндістан және Анадолы қазіргі Түркия жерлерінде жазылды. Сондай-ақ шағатай тілі – түркі лексикографиясының мектебін қалыптастырды» [7, 15]. Түркітанушы ғалым, М.Мелиоранский «Турецкие диалекты и литература» [8, 79] еңбегінде түркі тілдерінің шығу тегі, тарихы, жалпы грамматикасына, диалектілік ерешеліктеріне назар аудартады.

Жалпы, қазақ-өзбек – әзірбайжан әдеби байланысы контекстінде Абай мен Науаи, Абай мен Низами есімдері қатар аталатыны байқалады. Мәселен, әдебиеттанушы Р.Бердібайдың «Науаи мен Абай» [9, 65] атты зерттеу мақаласында Абай поэзиясының Науаи шығармаларымен байланысы, үндестігі талданған. Түркі халықтар әдебиетін зерттеуші Қ. Сейдановтың «Абай және Орта Азия әдебиеті» [10, 56] атты ғылыми зерттеу еңбегінде Ө. Науаимен қатар Абай Құнанбайұлы шығармашылығының туысқан халықтар әдебиетіне ықпалы, түркі халықтары әдебиетінің даму бағыты жан-жақты қарастырылған. Қазіргі кезеңде де Абай шығармашылығын түркі халықтар шығармашылығымен салыстыра зерттеу дәстүрі жалғасып келеді. Әзірбайжан ақыны Низами Ганжауи шығармашылығы шығыстанушы Ө. Күмісбаевтың «Шығыс шайырлары» [11, 56]. Абайтанушы М. Мырзахметовтің «Абай және Шығыс» [12, 113] еңбектерінде белгілі ақындардың туындылары тарихи-мәдени аспектіде қарастырылып қана қоймай, түркі әдебиетіндегі шығыстық сарын талданады. Байқап отырғанымыздай, қазақ әдебиеттануында түркі халықтар әдебиеті Абай есімімен байланыстырыла қарастырылатынын көруге болады. Әдебиеттанушы А. Сейітова «Абай мен Низами поэмаларындағы Ескендір бейнесі» [13, 45] тақырыбында салыстырмалы зерттеу жүргізуі, әлі де түркі халықтары әдебиетіндегі компаративистік тұрғыда талдау әдісі өзекті екендігін білдіреді.

Түркі әдебиетін зерттеушілер Ө. Қоңыратбаев пен Т. Қоңыратбаев Х–ХV ғасырлардағы Қазақстан және Орта Азия мәдениетінің сабақтастығын қарастыра отырып, Абай Құнанбайұлы, Н. Ганжауи мен Ө. Науаидің шығармаларындағы көне заман келбетін көрсете отырып, туындылары реализм әдісіне жататындығын дәлелдейді. Олардың шығармаларындағы ортақ сарындарды айқындай келе, түркі халықтарының туыстық жақындығын айқындайды. Біздің мақсатымыз аты аталған ақындардың шығармаларындағы дидактикалық ортақ сарындарды салыстырмалы-салғастырмалы тарихи әдіс арқылы қарастыру.

Талқылау мен бақылау. Низами Ганжауимен Әлішер Науаи орта ғасыр мәдениетінің гүлденген кезеңі – ХV ғасырда, Абай Құнанбайұлы ХІХ ғасырдың екінші жартысында қазақ даласында феодалдық заманда өмір сүрді. «Абай өмір сүрген заман ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы қазақ елінің тұрмысын, қоғамдағы рушылдық, кедейлердің ауыр тұрмысы, байларға қызмет етіп жүрген жалшылардың өмірі, адам еңбегін қанайтын әділетсіз феодалдар, рулар арасындағы бітіспес жер дауы, мал дауының өршіп тұрған тұсы еді» [14, 124]. Екі ғасырдың тарихи кезеңдері, саяси жағдайы екі түрлі болса да, ақындардың ұстанымы, қарапайым халыққа көзқарастарын, жалпы арман-мақсаттарында ұқсастықтарын байқаймыз.

Әзірбайжан ақыны Низами Ганжауи Әзірбайжанның Ганжа қаласында дүниеге келген. Негізінен шығармаларын парсы тілінде жазған. «ХІ–ХІІ ғасырларда Тұран, Иран, Кавказ жеріндегі хандықтар ұсақтап, олардың тақ үшін жауласуы, ел талау әрекеттері күшейеді. Соғыс шығындары еңбекші елге ауыр тиеді. Әйел басында еркіндік болмайды. Халықтың ауыр халін жырлаған ақындарды әзірбайжан хандары зынданға тастап өлтіреді. Дәл осындай тарихи кезеңде хандар билігін батыл сынап, халыққа болысқан, өзінің «Хамса» (Бес дастан) жырлары арқылы әділет, еркіндік, адамгершілік идеясын жақтаған ақындардың бірі – Низами» [15, 48]. Бес хамсасы: «Жүрек қазынасы», «Жеті сұлу», «Ләйлі-Мәжнүн», «Хұсрау-Шырын», «Ескендірнама» деп аталынады. Ақынның қай шығармасында болсын адамның ар-ұжданы басты мотив деуге болады.

Низамидің шығармалары көбінесе аңызға құрылған, халық ауыз әдебиетінің элементтерінен тұрады. «Жүрек қазынасы» [16, 78] дастанында өзіне бағынышты халыққа жаны ашымайтын, зорлық-зомбылық көрсететін ханның ісін мысал арқылы көрсетіп, әділетті хан болу керектігін тұспалдап жеткізеді. Шығармадағы басты кейіпкер – Наушараун хан. Өзінің уәзірімен аң аулап жүрген хан өзара шұрқырасып отырған екі құсты көреді. Уәзірінен құстар не туралы сөйлесіп отырғанын сұрайды. Уәзірі екі құстың бір-бірімен құда болып отырғанын, қалың мал есебіне қыз берушілер елі мекен ететін шағын ауыл сұрағандығын, қыз алушы келісімін бере отырып, Наушараун хан кезі келгенде қыстақтарды (ауыл, елді мекен) қирататынын ескертіп отыр дейді. Өзінің кемшілігін түсінген хан, осыдан кейін еліне әділ қарап, зорлық-зомбылық жасағанын қойыпты дейді. Низамидің бұл шығармасын ел басшыларына ой салатын, мәні зор туынды деуге болады. Низамидің қай шығармасын алып қарасақ та, билік басындағы патшаларға, хандарға ғибратты ой салады. «Хұсрау-Шырын» мен «Ләйлі-Мәжнүн» дастандарында екі жастың махаббатын көрсете отырып, қоғамдағы әлеуметтік теңсіздікті ашып көрсетеді. Сондай-ақ, әділетті патша және әділетсіз патша образдарын ашып береді. «Хұсрау – Шырын» дастанының басты кейіпкерлері Шырын мен Хұсрау ғашық жандар ғана емес, екеуі де екі елдің патшасы. Шырын әділетті патша, халық қамқоршысы. Ол Хұсрауды да әділетті патша болуға бейімдейді. Яғни, «Шырын өз елінде ғана емес, сүйген жігіті Хұсраудың мемлекетінде де әділдік пен тыныштық, дәулетті, тұрмыс – тіршілік орнатуға барынша күш салады». Низами Шырын образы арқылы мемлекетті қашанда әділ жандар басқаруы керек деген ойды айтады. Низами шығармаларын үгіт-насихатқа құрылған дидактикалық поэзияға жатқызамыз. Жалпы, дидактикалық мазмұндағы шығармалар гуманистік сарынға құрылады. Бұл тұрғыдан алғанда, Ө. Науаи мен Абай туындыларын дидактикалық поэзия үлгілеріне жатқызамыз.

«Әлішер Науаи мен Абай Құнанбайұлы да әділет пен адамгершілікті, пәк сезім мен таза махаббатты, адалдықты, азаматтықты өз шығармаларында дәріптеп, барлық ой-түйіндерін ақ қағазға түсіруді басты мақсат етеді. Жауыздыққа, зорлық-зомбылыққа тікелей қарсы шығып, достық пен ынтымақ, бірлікке, теңдікке айрықша мән береді» [10, 62]. Олардың мақсаты халқының көзін ашып, білім алуға шақырады. Әр шығармаларында мейлі өмір, қоғам жайлы болсын астарында халықты адамгершілікке, адалдық пен әділеттікке үндейді.

«Әлішер Науаи – ортағасырлық қоғамды терең сынаған үлкен реалист, гуманист ақын» [4, 78].

Науаи өмір сүрген кезең Орта Азияда хандық биліктің күшейіп тұрған кезі еді. Науаи сарай ақыны болудан бас тартып, Низамиге еліктеп «хамса» жазды». Хамсаларының сюжетін Низамиден алғанымен жаңа идеямен дидактикалық сарында жазып шығады. Хамсалары: «Фархад-Шырын», «Ләйлі – Мәжнүн», «Ескендір қақпасы», «Жеті ару», «Сырлар қазынасы» деп аталынады. Бұл шығармаларында Науаи өз заманындағы әділетсіздікті сынайды. Әсіресе, Ө. Науаи мен Абайдың шығармаларында елді басқарудағы әділетсіздіктерсатира тілімен айтылады.

Ө. Науаи ақындықпен ғана айналыспай, Астрабад қаласындағы Гүлстан провинциясының орталық қаласы Горганда басшылық жасайды. Қала мәдениетін көтеріп, халықтың тұрмысын жақсарту үшін еңбек етеді. Жастардың білім алуы үшін медреселер, мектептер салдырады. Мешіттер мен емханалар санын көбейтеді. Хорасанның астанасы Герат қаласында мүсіншілер, суретшілерді, жұмылдырып қаланы көркейтті. Ғалымдарды жинап, Герат кітапханасын қалыптастыруға үлес қосты. Абай Құнанбайұлы да 1872-1874 жылдары қазақ даласындағы Тобықты болысына, 1876-1878 жылдары Қоңыр - Көкше елінде болыстық қызмет атқарады. Абайға болыс болу оңай болмады, себебі, 11 рудан тарайтын халықтың ұйымшылдығы әлсіз еді. (Ру дегеніміз арғы тегі бір атадан тарайтын туыстар). Әркім өз туысын билікке қоюға таласады. «Әр рудан қосылған болыстық ішінде түрлі талас-тартыстар да шығып, ұрлық, барымта көбейіп, бір-бірінің үстінен арыз-шағымдар да көп болып, елдің берекесі кете бастапты. Енді оларға болыс сайламақ

болғанда талас-тартыстың көп болатынын сезгендіктен «сырттан болыс қою керек, яғни ояз бен жандаралдың өз ұйғаруымен қойылсын» деген шешімге келеді. Және де елді дұрыс жолға салатын әділ мықты адам болсын деседі. Әрхам Кәкітайұлы Ысқақов естелігінде айтылғандай: «Сол Қоңыркөкше болысына ояз бен жандаралдың лайықты деп тапқан адамы Абай болады. Сайлаусыз «назначение» ұйғаруымен болыстыққа Абай сайланады [17, 34]. Абай болыс болған жылдары халықпен тығыз қарым-қатынаста жұмыс жасап, әділ басшы болады. Ел ішіндегі мал дауы, жер дауы, жесір дауына дейін араласып, әділ би болады. Айналасындағы жастарды оқу-білімге үгіттеп, шәкірттер дайындап, Семей қаласына оқуға жіберіп отырады. Таным, түсінігі төмен, мінездері қыңыр адамдарды барынша тәрбиелеуге тырысады. Басшы болса да, қаламын қолынан тастамай тәлім-тәрбиесі мол өлеңдер жазады. Ішкі мұңын, күйзелісін қағаз бетіне түсіреді. Жалпы, Абай өзіне дейінгі ел басқарғандардың басқару этикасына көңілі толмайды. Болыстардың портретін өлеңдерінде бейнелейді.

*«Болыс болдым мінеки,
Бар малымды шығындап.
Түйеде қом, атта жал
Қалмады елге тығындап.
Сүйтсе дағы елімді
Ұстай алмадым мығымдап.
Күштілерім сөз айтса,
Бас изеймін шыбындап.
Әлсіздің сөзін салғыртсып,
Шала ұғамын қырындап.
Сыяз бар десе жүрегім,*

Орнықпайды суылдап» [18, 82] – деп, өз-өзіне сенімсіз, елдің жағдайын жасауды емес, басшы болу үшін тек жоғарыдағыларға сыйлық, пара беруді ғана ойлайтын басшылардың бейнесін осы өлеңде анық көрсетіп, өз дәуірінің шындығын аша түседі. Бұл орайда белгілі академик З.Ахметов аталған өлең жөнінде: «Болыс болдым, мінеки» атты өлеңі болыстың монологы түрінде құрылып, кейіпкердің атынан оның өз аузынан шыққандай болып отырған іс-әрекет, мінез-қылықтары арқылы сол болыстың тұтас бітімді сом тұлғасы жасалады. Осынау кейіпкердің бір сәт ойға кетіп, болыстыққа жету үшін қандай қам жасағанын, қанша малын шашып әуреге түскенін, болыс болғандағы іс-әрекеттерін, әртүрлі адамдармен қарым-қатынасын нанымды бейнелеген» [2] – дейді. Сондай-ақ, бұл өлеңде елдің емес, өз басын ғана ойлайтын болысты мысқылдайды. Ақымақ басшылар мен байлыққа тоймай, байығанның үстіне байысам деп ойлайтын адамдарды сынайтын өлең жолдары Науаиде де кездеседі. Мысалы: *«Боқтыққа тоймаған сараң бай алтыннан шапан кесе де боқтыққа үймелеген шыбын секілді»* деп, қара басының қамын ойлайтын, эгоистбасшылардың образын ашып береді.

*Бай болсаң да, артылмасын қанағатың пақырдан,
Көпшіліктен шықпа артылып, білемін деп ақылдан.
Бек мүләйім, сынық болып елге билет басыңды,*

Қас табылар залым болсаң алыстан да жақыннан – деген өлеңінде баймын деп, астамсып кетпей қанағатшыл, қарапайым болуды, елден биіктемеу керектігін айтады. Дұрыс басшы бола алмай, өзім ғана білемін деп өркөкірек, залым болсаң дұшпаныңда көп болатынын ескертеді.

Әлішер Науаи мен Абай Құнанбайұлы адамгершілік құндылықтарды жоғары бағалағаны ғибратты сөздері бар. Ол «Абайдың қарасөздері» деп аталса, Ә. Науаиде «Ғазалдар» [2, 56] – деп аталынады. Абай: «Атаның баласы болма, адамның баласы бол» деп өзінің, туысының қамын, жеке басын ғана ойламай, көпшіл болу керектігін жалпыадамзаттық мәселелерді ойлайтын, проблемаларды шешуге талпынатын адам болу керек деген ойды айтады. Шынында да, әр адам өзін ғана емес, халықтың қамын жасауға талпынса қоғамның да жағдайы жақсаратыны анық.

Ә. Науаиде бір-біріне ұқсамайтын адамдардың болатынын, бірақ бәрі «Адам» деп

аталғанымен, сол атқа лайық болмайтынын күйіне айта отырып: «Одамларда одамлар бор, одамларнинг нақшидур, одамларда одамлар бор, хайвон ундан яхшидур» деген екен. Яғни, жақсы адамдарда бар, хайуаннан да жаман адамдар бар екенін ашына айтып, «Одамий эрсанг демагил адами, Ониким йуқ халқ ғамидин ғами» деп «Адам» атауына лайықты болып, көпшіл болып, халыққа да жақсылық жаса деген ойды жеткізеді. Абайда:

Атымды адам қойған соң,

Қайтіп надан болайын?

Халқым надан болған соң

Қайда барып оңайын?! – деген өлең жолдары бар. Абай бұл өлеңінде

«Адам» деген есімге жауапкершілікпен қарайтынын, адам болған соң надан, яғни, білімсіз, қараңғы, тәрбиесіз, мәдениетсіз болмау керектігін айтады. Ал, айналаң надан болса, өзің ғана білімді адам болсаң оның не пайдасы бар деген астарлы ой жатыр.

Адамның мінез-құлқы, болмысы, жаратылысы, сана-сезіміндегі ерекшеліктері туралы екі ақынның шығармашылығында көбірек айтылады.

Демек, «Адамтану» мен «Адам болу» ілімі ұлы ойшылдардың шығармашылығындағы басты бағыты деуге болады. «Адам болу үшін, білімге ұмтылу керектігін барынша түсіндіреді. Білімді мен білімсіз адамның ерекшеліктерінде көрсетеді.

Абайдың «Ғылым таппай мақтанба...» өлеңінде жастарды жігерлендіреді. Сондай-ақ, «Абай өз заманындағы жас ұрпаққа, «көкірегі сезімді, кеңілі ойлы» адамдарға үміт артып, олардың жүрегін оятып, оларды өзінің озат мақсат-мұраттарына тартуға ұмтылдырады. Жастардың өнімді еңбек етіп, ғылым мен білімге ұмтылуы, алға қойған мақсатқа жетуде табандылық көрсетуі, міне, осындай асыл қасиеттерді уағыздау Абайдың бүкіл шығармашылық жолының негізгі идеялық-тақырыптық үзілмес желісінің біріне айналды [20, 47]. Осы өлеңде кездесетін:

Талап, еңбек, терең ой,

Қанағат, рақым, ойлап қой –

Бес асыл іс, көнсеңіз...

Абайдың талап, еңбек, терең ой, қанағат, рақым деп талдап айтып отырғаны Адамдық қасиетке жетуге қажетті дүниелері. Абайтанушы, профессор Ж.Дәдебаев «Абайдың антропологизмі» [21, 47] атты мақаласында: «Кісінің өзінде ой, ойында көз болуы туралы қағидасын ақын екі түрлі образ-бейне арқылы негіздейді. Рақымдылық пен залымдық, қанағат пен тойымсыздық, терең ой мен надандық, еңбек пен еріншектік, талапшылдық пен ынжықтық. Абай ілімінде адам боламын дегеннің бойында осы бес асыл қасиет тоғысуы қажет. Тоғысқан кезде – кісі толысады. Толысқан кезде оны кемел деуімізге негіз бар. Хакім бес асыл қасиеттің мән-маңызын деңгей-деңгейге бөліп саралайды». Екі ақынның бір-бірін толықтырып отыратын ғибратты сөздерінен елінің жарқын болашағын ойлайтын даралығын байқаймыз. Адамның ақыл-ой, сезім дене бітімі жағынан хайуандардан артықшылығы адамға деген құдайдың аса зор махаббатынан деп білген Абай адамның жаратылысына үлкен мән берген. Өзінің 38-қара сөзінде: «Ғақлия дәлелім: құдайтағала бұл ғаламды ақыл жетіспейтін келісіммен жаратқан, онан басқа бірінен бірі пайда алатұғын етіп жаратты. Жансыз жаратқандарынан пайда алатұғын жан иесін хайуанды жаратып, жанды хайуандардан ақылды инсанды жаратыпты...» [22, 12] – дей келіп, жаратушының адамды ерекше артық әрі махаббатпен жаратқанына оқырманның көзін жеткізеді де, адамға үлкен міндет жүктейді. Яғни, жаратушы сені барлық жағынан (дене, көрік, ақыл, сезім) артық етіп, ерекше жаратқан. Сен жаратушының саған берген артықшылығын, сыйын пайдалан, адам деген атқа лайық бол. «Адам екі аяғынан тік басып, тік өсіп, дүниені тегіс көрмекке лайықты» - десе, 27-сөзінде [22, 65], «Дүниенің көрінген һәм көрінбеген сырын түгендеп, ең болмаса дәлелін білмесе, адамдықтың орны болмайды. Оны білмеген соң ол жан адам жаны болмай, хайуан жаны болады» дейді. Бұл алынған дәйектемелерден шығатын қорытынды Абай адам болып жаратылған соң надан болуға қақың жоқ, егер надан болсаң, хайуан болғаның деп адамға жоғары талап қояды. Науаи мен Абайдың «Адам болу» тұжырымдары өзектес.

Әлішер Науаидің: «Ғажайып мәжілістер» [23, 19], «Жақсылардың таңдануы» [24, 87] – атты еңбектері дидактикалық тұрғыда жазылған. Бұл еңбектерінен ағартушылық, педагогикалық көзқарастарын байқаймыз. Науаида Абай сияқты өз халқын отырықшылыққа шақырады. Отырықшылық дегеніміз халықтың бір жерде қоныстануы, тұруы. Жергілікті жер жағдайы мен табиғат ерекшеліктеріне байланысты көне түркі тайпалары ғасырлар бойы көшпелі мал шаруашылығымен айналысты. Қос ақында оқу-ағарту ісін дамыту үшін отырықшылық мәдениеттің қажеттілігін білген. Науаи бұл ойын «Бес қайрат» - адам, оның ақыл-ой қабілеттері мен тәрбиесі туралы» деген еңбегінде талдап жазады.

«Педагогикалық көзқарасын, философиялық көзқараспен ұштастыра отырып, ол барлық адамдар бірдей тең рухани қабілеттіліктен туады, бізді, жеке тұлғаны, жеке адамды адам ететін тек қана тәрбие деді. Тәрбие өз кезегінде еңбектен туындап еңбек тәрбиесінің негізін салады деп ғылыми тұжырым жасады». Науаи өзі өмір сүрген замандағы еңбек пен еңбек тәрбиесінің дұрыс жолға қойылмағанын сынап отырып, таза еңбекпен мақсатқа жету үшін барлық адамның тәрбиелі болуын бірінші кезекке қояды. Тәрбие мен еңбек қатар жүрсе ғана қоғамның алға дамитынын айтады. Әлішер Науаи – «Тәрбие арқылы ғана азаматтар, барша халық өздерінің жеке басы мен ұлттық қамқорлығын ұштастыра білетін патриоттарды тәрбиелейді» – деді. Науаи адамның ақыл-ойы мен ғылымын жоғары бағалады. «Білім мен даналық - адамның сәні», – деуінде үлкен мән бар. Оның поэзиялық және прозалық шығармаларында білім беру мен оқыту мәселелері кеңінен ұсынылған. Науаи жас ұрпақтың бойына Отанға деген сүйіспеншілікті арттырып, бір-бірін құрметтеуге шақырады. Оның әр шығармасында адамгершілік және еңбек тәрбиесі маңызды орын алады. Алишер Науаи білім алуға деген күш-жігер жан-жақты дамыған адамды тәрбиелеудегі ең қажетті қадір-қасиет екенін атап көрсетеді. Ол білім адамзат пен адамдарды надандық пен ашудан құтқаратын фактор деп анықтайды. «Науаидың ғұламалығы жеке адамға деген мейірбандығы, адамды қоғамдық деңгейге дейін көтерудегі еңбек пен еңбек тәрбиесін, тәрбиенің адамгершілік, ақыл-ой, саяси бағдарламасын қоғам өмірімен байланыстыра білуі» деген болатын. Сондай-ақ, М.Әуезов «Науаи өз елін еңбек етуге, отырықшылыққа егін етуге, бау-бақшада жұмыс істеуге үйреткен, өзі қолма-қол жұмыс істеген, өзіне саябақ құрып алған. Жұртын соған шақырған. Адам өмірі еңбекке негізделуі қажет деген Науаидың үлкен өсиеті» [25, 69] – деген еді. Ә.Науаи «Умирини зайе этма, мехнат қил, Мехнатни саодатининг калиди бил» (өмірді босқа өткізбе, еңбек ет) – деп тұжырымдайды.

Нәтижелер. Әлішер Науаи армандаған жан-жақты дамыған адам тек білім алумен ғана шектелмейді. Оны тұлға ретінде анықтау үшін оның бойында келесі қасиеттер болуы керек: шыдамдылық, жомарттық, шыншылдық, тәрбие, адалдық және т.б. Ә.Науаи шығармалары даналыққа, гуманизмге, көрегендікке толы, бейнелерді беру кезінде шығыс дәмінің талғампаздығымен адамзат құндылықтарына бағытталған. Тіліміздің әсемдігінің керемет күшін, сөйлеуіміздің әсемдігін, парасат пен ойлау логикасын көрсететін көркем жіптер - халқымыздың ғасырлар бойғы өмірлік тәжірибесі мен күнделікті өмірінің айнасы [26, 89].

Абай болса «Өзің сен, өзіңді алып шығар, еңбегің мен ақылың екі жақтап», – деп еңбек тәрбиесіне баса назар аудартады. Ақын саналы еңбектің нәтижелі болатынына сендіреді. Әрине, өзің сену үшін білімнің керек екені рас. Ол үшін, ғылым мен білімді дамыта түсуді өсиет етеді. Сондай-ақ, «өзің үшін еңбек қылсаң, өзі үшін оттаған хайуанның бірі боласың. Адамшылықтың қарызына еңбек қылсаң, алланың сүйген құлының бірі боласың», - деп, тек жеке басыңа ғана еңбек етпе, халыққа да пайдаң тисін деген идеяны да айтады.

«Абай халықтың болашағы жастардың қолында деп білді. Өз өлеңдерін де көбіне соларға арнады. «Талапты ерге нұр жауар», «Еңбек етсең ерінбей, тояды қарның тіленбей», «Әуелі өнер ізделік қолдан келсе, ең болмаса еңбекпен мал табалық» деп өнер іздеуге, адал еңбек етуге шақырады. Абай өз шығармаларында елдің ел болуы халықтың өзін-өзі тәрбиелеуіне, қоғамның кертартпа әдеттерден арылуына байланысты деп білген» [27, 89]. Байқап отырғанымыздай Науаи мен Абай адал еңбекті мұрат тұтады. Олардың шығармалары адамдыққа, адал еңбекке баулиды. Екеуінде тәрбие ілімінің негізін салушылар деп бекер

айтпаса керек. Шындығында да, туысқан өзбек хал-қы-ның аса данышпан ақыны, ірі мемлекет қайраткері, әрі кемеңгер ғалымы Әлішер Науаи есімі, оның шығармалары қазақ халқы арасына да кең тарағандығы соншалық, ол өз ақынындай қадірленіп, ылғи да қастерлене тілге алынады. Мәселен: қазақ поэзиясының шұғылалы шыңы, данышпан ақын Абай Құнанбаев, Шығыс шайырларын, оның ішінде Әлішер Науаиды да өзіне ұстаз ретінде танып, оның інжу-маржандарынан рухани нәр алған болатын.

Қорытынды. Дидактикалық әдебиет түркі тілдес халықтардың белгілі ойшылдарынан бастау алады деп батыл айта аламыз. Себебі, Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік», Ахмед Иүгінекидің «Ақиқат сыйы» және Ахмет Иассауидің «Даналық кітабы» еңбектері дидактикалық сарында жазылған көркем сөз туындыларының ең ғажайып үлгілері деп саналады. Бұл еңбектерде адам баласына ой салып, жол көрсететін әлі де маңызын жоймаған мақал-мәтелдер, нақыл сөздер, өсиет-ғибраттар молынан кездеседі.

Біз осы мақаламызда дидактикалық сарынды жалғастырушы түркі халықтар әдебиетінің көрнекті өкілдері Н. Ганжауи. Ә. Науаи, А. Құнанбайұлы шығармаларының идеялық мазмұны мен көркемдік дәстүр жалғастығын, аталған ақындардың өзара сарындас сипаттар мен үндестік сырларына назар аудардық.

– Н. Ганжауидің «Хамсалары» дидактикалық сарында жазылған түркі халықтар әдебиетіндегі «әділ басшы» болу идеясын насихаттайтын туындылар;

– Ә. Науаи шығармалары - адам тәрбиелейтін, адамгершілік қасиеттерді бойға сіңіретін классикалық канондар;

– Абайдың бірқатар өлеңдері мен «Қара сөздері» дидактикалық жанрда жазылған. Қазіргі кезде де, оның туындылары қазақ әдебиетінде тәрбиелік мақсатта қолданылып келеді.

Аталған үш ақынның ғибратты сөздерінде: өмір мен өлім, махаббат, табиғат, сұлулық т.б. мәңгілік тақырыптарды бейнелеген. Әр туындыларында зұлымдық пен зорлық-зомбылыққа қарсы тұрады, ішкі соғыстарды қаралайды, билеушілердің қатыгездігі мен инерциясын, дін қызметкерлерінің белгілі бір бөлігінің ашкөздігін әшкерелейді. Олар адам бойындағы «әдептілік пен адамгершілік» ең маңызды фактор деп санайды. Әдептілік адамға қоғамда өз орнын табуға, жоғары дәрежеге ие болуға көмектеседі. Олар үшін тәрбие – адами қасиет қалыптастырушы. Шыдамдылық, жомарттылық, батылдық, алғырлық, шешімділік, адалдық және т.б. қасиеттер адамның дәрежесін көрсететінін батыл да, анық айтады. Аталған ақындардың шығармаларын талдай отырып, өмірлік ұстанымдарының ұқсас екенін байқаймыз. Сондай-ақ, ақындардың шығармалары түркі тілдес халықтардың ақындарына әсері болғандығын айғақтай аламыз. Мәселен, Шоқан Уәлиханов өзбек әдебиетінің классигі Әлішер Науаиды Еуропа және Азия ғалымдары арасында бірінші болып, ерекше құрметпен тілге алған болатын. Ол өзінің 1857 жылы Қашғария жайлы жазған очеркінде: «Қара түнекті халықтың жалғыз сәулесі – Әлішер Науаидың шығармалары болды» – десе, ғұлама ғалым М. Әуезов: «Түркі тілдес халықтардың көпшілігінің әдебиеті мен мәдениетін өсіруде Науаи мол әсер еткен [25, 147] – дейді. Жалпы, түркі халықтар әдебиетінің классиктерінің шығармалары ұлттық сананы оятып, ұлттық рухты көтеруде әлі де маңызды болып табылады.

Әдебиеттер

1. Дидактикалық әдебиет <https://kk.wikipedia.org>
2. Құнанбайұлы А. Шығармалары. – Алматы: Раритет, 2008. – 384 б.
3. Келімбетов Н., Қанафин Ә. Түркі халықтары әдебиеті. – Алматы: Рауан, 1996. – 256 б.
4. Жеменей И. Түрік халықтары әдебиеті тарихына кіріспе. – Алматы: Қаз. университеті, 2019. – 274 б.
5. Әуезов М. Әр жылдар ойлары. Алматы: Жазушы, 1987. – 265 б.
6. Абай. Энциклопедия. – Алматы: Атамұра, 2007. – 506 б.
7. Абуова А. Шағатай тілінде жазылған сөздіктер. <https://pps.kaznu.kz/ru/Main/FileShow2/146351/118/3/13219/0/>
8. Мелиоранский М. Турецкие диалекты и литература. – М: Наука, 1979. 348 с.

9. Бердібай Р. Науаи мен Абай. //Социалистік Қазақстан, 1960, 16 қыркүйек.
10. Сейданов К. Абай және Орта Азия әдебиеті. Ташкент: Adabiyot, 2020. – 257 б.
11. Күмісбаев Ө. Шығыс шайырларды. – Алматы: Қазығұрт, 2011. – 351 б.
12. Мырзахметұлы М. Абай және Шығыс. – Алматы: Қазақстан, 1994. – 205 б.
13. Сейітова А. Абай мен Низами поэмаларындағы Ескендір бейнесі. Вестник КазНУ. Серия Востоковедения. – №2 (47). – 2009.
14. Daurenbekova L., Imanberdiyeva S.K. Translation and interpretation of Abay's political – Social lyrics into Turkic languages. //Opción, Año 36, Especial No.26 (2020). Maracaibo – Venezuela (2020) <https://produccioncientificaluz.org/index.php/opcion/article/view/31812>
15. Қоңыратбаев Ә., Қоңыратбаев Т. Көне мәдениет жазбалары. – Алматы: Қазақ университеті, 1991. – 400 б.
16. Ганжауи Н. Жүрек қазынасы. – Алматы: Жазушы, 1967. – 256 б.
17. Әубәкір Ж. Абайдың болыстық қызметіне қатысты тың дерек. //https://abai.kz/post/90040).
18. Құнанбаев А. Шығармалар. – Алматы: Жазушы, 1996. – 234 б.
19. Науаи Ә. Ғазалдар. – Алматы: Жазушы, 1954. – 124 б.
20. Құнанбаев А. Өкінішті көп өмір кеткен өтіп. – Алматы: Жазушы, 1998. – 147 б.
21. Дәдебаев Ж. Абайдың антропологиясы. // <http://anatili.kazgazeta.kz/news/55043>
22. Құнанбайұлы А. Қарасөздер. – Алматы: Фолиант, 2002. – 125 б.
23. Науаи Ә. Ғажайып мәжілістер. – Алматы: Жазушы, 1959. – 91 б.
24. Науаи Ә. Жақсылардың таңдануы. – Алматы: Жазушы, 1959. – 86 б.
25. Әуезов М. Шығармалар жинағы. 3- том. Алматы: Жазушы, 1979). – 325 б.
26. Маматова М., Кадырова М. Педагогические и нравственные взгляды поэта и мыслителя узбекского народа Алишера Навои. // <http://ilmsarchashmalari.uz/backend/web/uploads/arkiv/2019-3.pdf>).
27. Мұратқызы Ш. Абай аманаты – адал еңбек. //http://old.baq.kz/kk/news/madeni_ortaliktar/abai_amanati_adal_enbek20161012_101200

С.М. ОМАРОВА

Международный Университет Астана (AIU), Нур-Султан, Казахстан

ДИДАКТИЧЕСКИЙ МОТИВ В ПОЭЗИИ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ

Аннотация. В статье рассмотрены дидактические мотивы в произведениях великих мыслителей тюркской народной литературы Н. Ганжауи, А. Навои, А. Кунанбайұлы. Сравниваются и анализируются проблемы обучения поэтов, всестороннего воспитания и развития интеллекта, привития нравственных качеств. Выделяются назидательные Газели, философские мысли, направленные на воспитание подрастающего поколения такими нравственными качествами, как трудолюбие, гуманизм, патриотизм, доброта, правдивость, справедливость, честность. Обращает на себя внимание тот факт, что в произведениях, представляющих научные, философские, нравственные, религиозные идеи, относящиеся к дидактическому жанру, и проповеди, назидания преобладают связка, мнение, умозаключение, заповедь, проповедь, пропаганда, а не художественный образ и образ. Азирбайжан, узбекский народный государственный деятель, выдающийся мыслитель Н. Ганжауи и А. Науаи-вершина казахской поэзии, говорят, что гениальный поэт Абай Кунанбаев познал себя как учителя и получил духовную подпитку от их жемчужин. В казахской литературе на примерах доказывается, что «Қарасөздері» и поэмы Абая являются традиционными продолжениями восточных дидактических произведений.

Ключевые слова: патриотизм, доброта, доброта, правдивость, справедливость, честность, дидактические мотивы, поэзия.

S. OMAROVA

Astana International University (AIU), Nur-Sultan, Kazakhstan

THE DIDACTIC ESSENCE OF TURKIC PEOPLES' POETRY

Annotation. The author of the article considers didactic motives in the works of the great thinkers of Turkic folk literature N.Ganzhau, A. Navoi, A. Kunanbayuly. The problems of teaching poets, comprehensive education and development of intelligence, instilling moral qualities are compared and analyzed. There are edifying Gazelles, philosophical thoughts aimed at educating the younger generation with such moral qualities as diligence, humanism, patriotism, kindness, truthfulness, justice, honesty. Attention is drawn to the fact that in works representing scientific, philosophical, moral, religious ideas related to the didactic genre, and sermons, edification, a bundle, opinion, conclusion, commandment, sermon, propaganda, and not an artistic image and image prevail. Azirbayzhan, Uzbek People's statesman, the outstanding thinker N.Ganzhau and A. Nauai are the pinnacle of the Kazakh poetry, they say that the brilliant poet Abai Kunanbayev recognized himself as a teacher and received spiritual nourishment from their pearls. In Kazakh literature, it is proved by examples that "Karaszoderi" and Abai's poems are traditional continuations of oriental didactic works.

Keywords: patriotism, kindness, kindness, truthfulness, justice, honesty, didactic motives, poetry.

References

1. Дидактикалық әдебиет <https://kk.wikipedia.org>
2. Qūnanbaiūly A. Şyğarmalary. – Almaty: Raritet, 2008. – 384 b.
3. Kelımbetov N., Qanafin Ä. Türkı halyqtary ädebietı. – Almaty: Rauan, 1996. – 256 b.
4. Jemenei İ. Türk halyqtary ädebietı tarihyna kırıspe. – Almaty: Qaz.universitetı, 2019. – 274 b.
5. Äuezov M. Är jyldar oilary. Almaty: Jazuşy, 1987. – 265 b.
6. Abai. Ensiklopedia. – Almaty: Atamūra, 2007. – 506 b.
7. Abuova A. Şağatai tılınde jazylğan sözdikter. <https://pps.kaznu.kz/ru/Main/FileShow2/146351/118/3/13219/0/>
8. Melioranski M. Tureskie dialektı i literatura. – M: Nauka, 1979. 348 s.
9. Berdibai R. Nauai men Abai. //Sosialistik Qazaqstan, 1960, 16 qyrküiek.
10. Seidanov K. Abai және Орта Азия әдебиеті. Таşkент: Adabiyot, 2020. – 257 b.
11. Kūmısbaev Ö. Şyğys şaiyrlary. – Almaty: Qazyğürt, 2011. – 351 b.
12. Myrzahmetūly M. Abai және Şyğys. – Almaty: Qazaqstan, 1994. – 205 b.
13. Seitova A. Abai men Nizami poemalaryndağy Eskendir beinesı. Vestnik KazNU. Seria Vostokovedenia. – №2 (47). – 2009.
14. Daurenbekova L., Imanberdiyeva S.K. Translation and interpretation of Abay's political – Social lyrics into Turkic languages. //Opción, Año 36, Especial No.26 (2020). Maracaibo – Venezuela (2020) <https://produccioncientificaluz.org/index.php/opcion/article/view/31812>
15. Qoñyratbaev Ä., Qoñyratbaev T. Köne mädeniet jazbalary. – Almaty: Qazaq universitetı, 1991. – 400 b.
16. Ganjau N. Jürek qazynasy. – Almaty: Jazuşy, 1967. – 256 b.
17. Äübäkır J. Abaidyñ bolystyq qyzmetine qatysty tyñ derek. //https://abai.kz/post/90040).
18. Qūnanbaev A. Şyğarmalar. – Almaty: Jazuşy, 1996. – 234 b.
19. Nauai Ä. Ğazaldar. – Almaty: Jazuşy, 1954. – 124 b.
20. Qūnanbaev A. Ökınıştı köp ömir ketken ötip. – Almaty: Jazuşy, 1998. – 147 b.
21. Dädebaev J. Abaidyñ antropologizmi. /http://anatili.kazgazeta.kz/news/55043
22. Qūnanbaiūly A. Qarasözder. – Almaty: Foliant, 2002. – 125 b.
23. Nauai Ä. Ğajaiyp mäjilister. – Almaty: Jazuşy, 1959. – 91 b.
24. Nauai Ä. Jaqsylardyñ tañdanuy. – Almaty: Jazuşy, 1959. – 86 b.

25. Äuezov M. Şyğarmalar jınağy. 3- tom. Almaty: Jazuşy, 1979). – 325 b.
26. Mamatova M., Kadyrova M. Pedagogicheskie i нравstvennye vglädy poeta i myslitelä uzbekskogo naroda Alişera Navoi. // <http://ilmsarchashmalari.uz/backend/web/uploads/arxiv/2019-3.pdf>
27. Müratqyzy Ş. Abai amanaty – adal eñbek. // http://old.baq.kz/kk/news/madeni_ortaliktar/abai_amanati_adal_enbek20161012_101200

Авторлар жайлы мәлімет:

Омарова Сауле Муханбеталиевна – педагогика ғылымдарының магистрі, Астана Халықаралық Университетінің аға оқытушысы, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Омарова Сауле Муханбеталиевна – магистр педагогических наук, старший преподаватель Международного Университета Астана (AIU), Нур-Султан, Казахстан

Omarova Saule Mukhanbetaliyevna – Master of Pedagogic science, senior lecturer of Astana International University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Техникалық редактор: **М. Аманғазықызы**
Компьютерде беттеген: **А.С. Сыздыкова**

Еуразия гуманитарлық институтының ХАБАРШЫСЫ.
Филология сериясы. – 2022. – 1. – Нұр-Сұлтан: ЕАГИ. 95 б.

Жарияланған материалдар автордың көзқарасын білдіреді, олар журналдың редакциялық алқасының пікірімен сәйкес келмеуі мүмкін. Жарияланымдардағы деректер мен мәліметтердің дұрыстығына автор жауап береді.